

ПЕРШОДЖЕРЕЛА З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

**Геродот
про скіфів
і Скіфію**

А. О. Білецький

Егейське море з островами стало для мешканців його берегів справжньою школою мореплавства. На відміну від нього Чорне море, де, власне кажучи, нема островів (виняток — прибережні Березань, Зміїний острів та острови в гирлах Дунаю) лякало своїми незаними просторами давньогрецьких моряків. Спочатку воно було для них «Негостинним» (Аксейнос Понтос), але згодом, плівучи вздовж його берегів, вони заснували на його узбережжях свої колонії і стару назву заступила нова: «Гостинне море» (Евксейнос Понтос). Багато було цих колоній на території сучасної України і Криму: Тірас, Ольвія, Керкінітіда, Калос Лімен, Херсонес, Лімен Сімболон, Феодосія, Мірмекій, Пантікапей, Німфей та ще багато інших. За відносно мирних часів тут процвітала мінова торгівля і в Грецію експортувалися збіжжя, шкури, солоня риба, раби, а на північ привозили вино, олію, кераміку, вироби ремісництва, металеву зброю, предмети розкошів тощо.

Що ж являла собою ця північна територія грецької колонізації в античну епоху? Відповідь на таке запитання нам дають сучасна археологія і невтомний мандрівник Геродот. Для нас тепер байдуже, чи сам він побував на Україні, чи мав нагоду докладно розпитати добре повідомлених людей про неоглядні землі скіфських та всяких інших племен.

Твір Геродота «Історії» в дев'яти книгах, який на щастя майже неушкоджений зберігся до нашого часу, видається, перекладається, вивчається, коментується, як неочінене джерело відомостей про цю землю, що на ній ми живемо.

Тут подається повністю в перекладі українською мовою четверта книга Геродотових «Історій» (озаглавлена александрійськими філологами III—II ст. до н. е. іменем музи трагедії Мельпомени) і ще деякі уривки з інших книг, де є згадки про скіфів та їхню країну. Те, що тут публікується, це частина повного перекладу українською мовою всіх книг Геродотових «Історій», але без належних приміток, оскільки найдокладніші коментарі до четвертої книги та доданих тут до неї уривків можна знайти в книзі «Народи нашей страны в Истории Геродота» (Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Тексты, перевод, комментарий.— М.: Наука, 1982).

Звичайно, перекладач на українську мову мав багато попередників, які перекладали Геродота на різні європейські мови. Тут варто згадати відповідні до сучасних вимог переклади російською мовою: Мищенко Ф. Г. Геродот. История в IX книгах.— М., 1884—1886 (1888²); Стратановский Г. А. Геродот. История в девяти книгах (перевод и примечания, с приложением статьи В. Г. Боруховича, «Научное и литературное значение труда Геродота»).— Л.: Наука, 1972; Геродот. История. Кн. I и кн. IV (перевод И. Маргшинова в переработке М. Л. Гаспарова в книге «Историки Греции. Геродот, Фукидид, Ксенофонт»).— М., 1976.— С. 27—165; уривки з «Історій» у перекладах В. В. Латишева та Є. А. Безсмертного було опубліковано у «Вестнике древней истории».— 1947.— Т. 2.— С. 249—288.

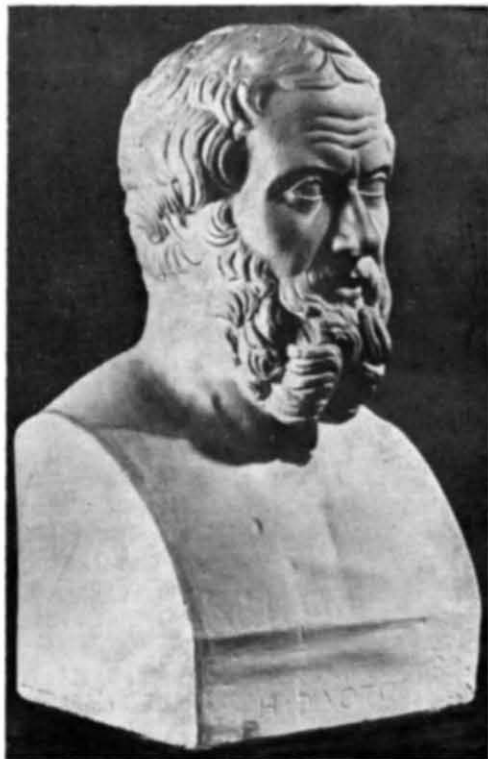
Перекладач на українську мову не мав на меті перевершити щодо точності перекладу своїх авторитетних попередників. Його завданням було ознайомити українських читачів із епохальним твором давньогрецького історика. Для досягнення цієї мети довелося подолати чимало труднощів, зокрема щодо передачі давніх реалій, географічних назв та власних імен. Геродот часто називав давніх персів мідійцями і цю назву в перекладі для кращого розуміння було замінено звичною назвою «перси», бо підкорені персами мідійці були лише частиною перського війська. Спартанці в Геродота називаються то спартанцями, то лакедемонцями, як і їхня столиця, то Спарта, то Лакедемон. У більшості випадків перевагу було віддано назвам «спартанці» і «Спарта». Коли йдеться про давніх греків, у перекладі вони скрізь називаються «еллінами», як і в самого Геродота. Звичайно, «елліни» — це традиційна в нас форма назви замість «Геллени» так, як і назва «Еллада» — замість «Геллада».

В таких випадках доводиться підкорятися традиції і зберігати всі її непослідовності, щоб не викликати незадоволення освіченої публіки.

Геродот писав свій твір на іонійському діалекті давньогрецької мови, який відрізнявся зокрема в галузі фонетики від аттичного діалекту Афіні і від пізнішого «спільного діалекту» (койне) елліністичної епохи. Так, наприклад, Геродот називає Азовське море «Маєтіс» або «Маєтідське озеро», а в пізніших авторів воно називається «Майотіс» і російські перекладачі передають цю назву як «Меотида», «Меотийське озеро» (так, наприклад, у Г. А. Стратановського). Кому віддати перевагу? В українському перекладі залишено ту форму, яку ця назва має в оригіналі, тобто в Геродотовому тексті. В основному передача грецьких власних імен і назв у нас тепер орієнтована на їхню передачу в російських текстах. Зрозуміло, що звукова система російської та української мов значно відрізняється від системи давньогрецької мови з усіма її діалектами.

Наша мова в галузі вокалізму — складу голосних — бідніша за вокалізм давньогрецької мови: в нас нема протиставлення довгих та коротких голосних, нема справжніх дифтонгів. Проте в перекладі там, де інша (тобто монофтонгічна) передача не закріплена «академічною» традицією, збережена двобуквена передача давньогрецьких дифтонгів: Гілая, Гістай, Папай, Адеймант, Пейсістрат. Арістогейтон, Гойтосір. Ойобаз, Ойноя тощо. Звичайно, розрізнити грецькі іоту та іпсілон не було можливості, крім таких випадків як назва іюрки (IV, 22), а не іірки (в Г. А. Стратановського). Йотацію початкових «е» допущено лише в такому випадку, як Європа, також ім'я Гелена за традицією передано, як Єлена, не кажучи вже про Єгипет (давньогрецьке Айгюптос). За порадою колег скрізь подається Афіни замість Атени, Фіви замість Теби, тобто з так званім ітацизмом — вимовою літери «ета», як «і», а не «е». Про непослідовності в передачі грецьких приголосних можна було б сказати багато, але тут обмежимося лише зауваженням про те, що крім поступок «шкільній» традиції грецька «гета» передається тут через українське «т», а не «ф»: агатірси, Тасос, Тера, тіссагети, Фтіотіда тощо, але за традицією — Марафон, Фермопіли, Фемістокл, Фракія, Корінф.

Щодо морфологічної передачі грецьких (в широкому розумінні: наведених у грецькому тексті як власне грецьких, так і негрецьких) імен і назв, то в них за традицією відкидаються закінчення називного відмінку (-ос, -ес), крім назв островів (Хіос, Самос, Лесбос) та імен жіночого роду такого типу, як Деметра, Додона, Кі-

Мармуровий бюст Геродота. Ватиканський музей, Рим.

рена і всіх із закінченням — *іа* (Карія, Лідія, Лікія тощо). Зміни закінчень імен пов'язані з їхньою морфологічною асиміляцією, тобто пристосуванням до морфології — словозміни нашої мови. Замість того, щоб додавати відмінкові закінчення до закінчення називного відмінку грецьких імен, перекладач уважав за можливе трохи видозмінити їхні закінчення, щоб зручніше було відмінювати імена в українському тексті. Отже, в ньому є Гіпаній, а не Гіпаніс, Анахарсіій, а не Анахарсіс, Фасій (або Фасіс, коли назва не відмінюється), Галій, а не Галіс, Амасій, а не Амасіс.

У сучасній українській абетці не існує засобу розрізнити давньогрецький початковий сильний (або «густий») придих (h) і літеру гамму (γ, g), це спричиняється до значного викривлення грецьких імен. Можна сказати, що в більшості імен, які пишуться з початковою літерою «г», її треба читати як нашу «г» в «голова, гарбуз, горщик», а виняток становлять нечисленні імена такі, як «Гараманти, Гелон, Герри, Гети, Гнур», де її треба читати, як у російських «гость, город, гнев». Якщо хтось запитає, чому в нас Ольвія, а не Ольбія, Борісфен (Борістен), а не Ворісфен, Беотія, а не Бойотія, то в цьому разі можна послатися на непохитну традицію, але про такі формальні незручності вже досить.

Варто сказати ще про труднощі передачі античних реалій. Очевидно, найкращим засобом передачі цих реалій була б транскрипція, але цей засіб вимагав би від перекладача пояснення десь під сторінкою тексту кожної реалії. Проте і щодо передачі реалій існує певна традиція, якою не варто нехтувати. Так, наприклад, грецьке «Басілевс» прийнято в усіх випадках перекладати нашим «цар» незалежно від того, чи це буде правитель великої держави, чи якогось містечка. В даному разі було використано цю традицію. Не можна було погодитися з досить поширеним, але неправильним використанням слова «оракул» (грецьке хресмос). В правильному розумінні «оракул» це переказана жерцями «відповідь бога» (наприклад, Аполлона в Дельфах) на запитання того, хто звернувся до пророчого святилища (грецьке мантиейон), але саме святилище не можна називати оракулом. Культурні споруди в давній Греції склалися з священної округи (теменос) і власне святилища (гієрон), в якому був храм (наос), а в ньому доступний лише для жерців (адітон або мегарон) із статуєю (ідолом) божества. Відповідно до Геродотового тексту в перекладі розрізняються священна округа, святилище, храм, внутрішнє приміщення (адітон).

З реалій античного мореплавства доводиться згадати такі назви суден, як триєри — військові кораблі з трьома рядами весел — верхнім, середнім і нижнім (відповідно — верхні весла були найдовшими, середні — коротшими, а нижні ще коротшими) та пентеконтери — п'ятидесятивесельні транспортні судна. Такі терміни коментуються, а не перекладаються.

По-різному ставляться перекладачі до географічних назв, що зберігають у своєму складі апелятивні (загальні) форми. Так, наприклад, Левке акте можна залишити в її грецькій формі, але і перекласти, як «Білий берег». Зрозуміло, що не треба розкривати апелятивну форму назв типу: Айгос — потамой («Козячі річки») або Кіносуря («Собачий хвіст»). Вони, як правило, залишаються в своїй оригінальній формі. Зрозуміло, що проблемами передачі власних імен і передачі античних реалій труднощі перекладу з давньої мови на сучасну не обмежуються.

Крім цього слід звернути увагу на стиль твору. Цей стиль уже був предметом спеціальних досліджень. Тут треба згадати хоча б книгу Доватура А. І. «Повествовательный и научный стиль Геродота» (Т). Л., 1957. Як і кожна література з відомих нам, давньогрецька література починалася з поетичних жанрів — епосу, гімнів, лірики. Давньогрецька література лише незадовго до Геродота дала перші зразки прози, причому такої, яку ми могли б назвати не канцелярською, а науковою і певною мірою художньою. «Історії» Геродота — це перший досить об'ємний твір цього нового для його часу жанру. Його стиль, позбавлений риторичних прикрас, наближується до простої розмовної мови його епохи, наскільки тепер ми можемо уявити собі цю мову. В українському перекладі (це треба прийняти з усіма застереженнями) було зроблено спробу якнайпростіше відтворити стиль Геродотового оповідання, не уникаючи деяких недоладностей, незграбностей, кострубатості, численних повторень. Треба уявити собі, що подорожуючи по різних країнах Середземномор'я і Близького Сходу, Геродот усюди робив нотатки, які згодом він опрацьовував і включав у свій твір, котрий він за браком часу чи інших причин не закінчив, як це довів М. Л. Гаспаров («Неполнота и симметрия в «Истории» Геродота» // ВДИ.— 1989.— Т. 2.— С. 117—122). Можна зауважити, що сучасна українська літературна мова не виявляє такого стилістичного розшарування, як сучасна літературна російська мова з її архаїзмами —

церковнослов'янізмами, але для перекладу такого тексту, як Геродотові «Історії» не було потрібне таке стилістичне розшарування. Сучасний вивідальний стиль без зайвих діалектизмів і варваризмів (точніше було б сказати — ксенізмів) виявився досить підходящим, на нашу думку, для цього першого повного перекладу історико-географічно-етнографічного твору, який цікавить нас, крім усього іншого, тим, що в ньому йдеться про країну, котра є тепер нашою батьківщиною.

Геродот «Історія» *

Книга I

73. Отже, Крез виступив із війною проти Каппадокії, по-перше тому, що мав бажання приєднати цю землю до своєї держави, а ще зокрема тому, що повірив оракулові, а також хотів помститися за Астіага на Кірові. Цього Астіага, Кіаксарового сина, який був шурином Креза і царем мідійців, Кір, Камбісін син, переміг, а Астіаг ось як став Крезовим шурином. Якось загін заколотних скіфів-кочівників удерся в мідійську землю. На той час владарем мідійців був Кіаксар, син Фраорта сина Деіока, який спершу доброзичливо прийняв скіфів як благальників. Він навіть, довіряючи їм, віддав їм своїх синів для навчання їх скіфської мови і стрільби з луків. Коли минув деякий час, сталося так, що скіфи, які постійно ходили на полювання і приносили здобич, одного разу не принесли нічого. Коли вони повернулися з порожніми руками, Кіаксар (а він був, очевидно, людиною дуже запальною), повівся з ними досить грубо. Тоді вони, зазнавши образи від Кіаксара і вважаючи, що він повівся з ними несправедливо, вирішили зарізати і пошматувати одного з його синів, що був у них для навчання. Оббілувавши його так, як вони мали звичай оббілювати тварин, вони принесли його м'ясо Кіаксарові, так ніби це була їхня здобич на полюванні. Після цього вони вирішили якнайшвидше тікати до Аліатта Садіаттового сина в Сарди. Так воно і сталося. Кіаксар і присутні в нього співтрапезники покуштували цього м'яса, а скіфи, що це вчинили, попросили притулку в Аліатта.

74. Після цього, коли Аліатт відмовився видати скіфів на вимогу Кіаксара, між лідійцями і мідійцями почалася війна, що тривала п'ять років, на якій часто мідійці перемагали лідійців або лідійці мідійців (одного разу навіть у нічній битві). В такий спосіб із перемінним успіхом тривала ця війна, а на шостий рік під час однієї битви день раптом перетворився на ніч. Про таке перетворення дня на ніч провіщав іонійцям пілетьянин Фалес, визначивши рік, коли станеться це перетворення. *А лідійці і мідійці, щойно побачили, як настала ніч замість дня, припинили битву і поспішили укласти між собою мир. Ті, що їх замирили, були кілікієць Сієннесій і вавілонянин Лабінет. Це вони змусили їх обмінятися присягами і закріпити їх шлюбами. Вони видали Аліаттову дочку Аріенію за Кіаксарового сина, бо без міцних зв'язків спорідненості всякі угоди здебільшого не мають ні сили, ні тривалості. Присяги ці народи роблять так, як і елліни, але, крім того, вони злегка надрізують рамена і висмоктують із надрізів кров.*

103. Коли помер Фраорт, його спадкоємцем став Кіаксар, син Фраорта і внук Деіока. Про нього кажуть, що він був войовничішим за своїх попередників. Він перший поділив азіатське військо на бойові загони і перший упорядкував їх залежно від виду зброї — на списоносців, лучників і вершників, тоді як перед тим усі вони були без усякого ладу перемішані і об'єднані. Це він уступив у битву з лідійцями, коли під час бою день перетворився на ніч. Саме він об'єднав навколо себе всю Горішню Азію по той бік ріки Галія. Зібравши всі сили підвладних

* Продовження в № 3 за 1991 р. журналу «Археологія».